

Výchova a prostředí

(výchova jako součást socializace)

Doc. PhDr. Stanislav Střelec, CSc.

Vnitřní a vnější faktory (podmínky) vývoje člověka

Vnitřní: - vrozené a zděděné dispozice
(předpoklady druhové, rodové,
individuální

= genotyp)

- fenotyp (genotyp + vliv
prostředí)

Vnější: - prostředí - zejména
společenské

+ výchova

Stěžejní pojmy:

Výchova je chápána především jako proces **záměrného a cílevědomého** vytváření a ovlivňování podmínek umožňujících optimální rozvoj každého jedince v souladu s individuálními dispozicemi, stimulujícími jeho vlastní snahu stát se autentickou, vnitřně integrovanou a socializovanou osobností.

Socializací rozumíme proces **postupné přeměny** člověka jako biologické bytosti v bytost společenskou. Postupné začleňování se do života dané společnosti, proces, v němž se učíme v dané společnosti žít. Socializace probíhá po celý život, a to **převážně nahodile - živelně**.

Sociabilita je schopnost navazovat kontakty, vztahy s jinými lidmi, přebírat různé role, napodobovat různé vzory, osvojovat si různé poznatky, tedy schopnost sociálně se rozvíjet.

Primární a sekundární socializace

- V **primární socializaci** je rozhodujícím činitelem rodina.
- Při **sekundární socializaci** navazují škola a další společenské instituce na působení rodiny a výsledky primární socializace.
- Socializace vede k osvojování si **sociálních rolí**, tj. způsobů chování, které sociální okolí očekává na základě věku daného jedince, jeho pohlaví a společenského statusu.

K individuálním a sociálním dimenzím socializace

- Člověk by se měl naučit **zacházet se svými vnitřními silami** tak, aby se vzájemně nedostávaly do konfliktu a byly v souladu s reálnými možnostmi.
- Socializace umožňuje **udržení kontinuity** v kulturně-společenském vývoji lidstva a **obohacování kulturního dědictví** předcházejících generací o nové kulturně společenské hodnoty.

Sociální zrání je komplex vývojových změn v chování a vědomí v souvislosti s měnícím se postavením člověka v lidském společenství.

Sociální kreativita se podílí na utváření vztahu ke druhým lidem, ke svému okolí i k sobě samému, na aktivním uchopení životních situací a utváření životního stylu.

Socializace může probíhat v **prostředích různé úrovně a různé kvality**. Vlivem nepříznivých a nežádoucích podnětů se však někdy jednání a chování osob začne odchylovat od obecně uznávaných norem. V tom případě hovoříme o deviantní socializaci (**desocializaci**). Proces, v němž se snažíme o nápravu a návrat člověka do normálního života, označujeme jako **resocializaci**.

Životní dráhy, v nichž se socializace v průběhu celého života odvíjí, jsou rozlišovány jako:

- rodinná,
- profesní,
- společenská

nebo také etapy označované jako:

- personalizace,
- profesionalizace,
- společenská angažovanost.

Čtyři základní stadia v životě člověka:

- dětství,
- mládí,
- dospělost,
- stáří.

Vnější prostředí, jeho charakteristika a typologie

Vnější prostředí je charakterizováno jako soubor předmětů a jevů existujících kolem nás, který tvoří podmínky pro život. Naše životní prostředí má dvě základní součásti - **přírodní a společenskou.**

Tři vztahové roviny ve struktuře životního prostředí:

- vztah „lidé – příroda,“
- vztah „lidé – výsledky lidské aktivity (kultura),“
- vztah „lidé – lidé“.

Schéma sociálního prostředí:

- makroprostředí,
- mezoprostředí (regionální a lokální),
- mikroprostředí.

Základní úrovně sociální vztahů

Pro naši potřebu rozlišujeme s určitou mírou zjednodušení tři úrovně sociálních vztahů – **intrapersonální, interpersonální a společenskou.**

V rovině **intrapersonální** jsou sociální vztahy chápány jako vnitřní proměna osobnosti vyjadřující vztah člověka k sobě samému, zahrnující i jeho sebepřijetí, sebekontrolu, autonomní akceptaci sociálních rolí, potřeb, hodnot a podobně. V rovině **interpersonální** jsou sociální vztahy chápány jako výraz určité úrovně ve vztahu k druhým lidem. V případě žáka zahrnuje například schopnost spolupráce se spolužáky, respektování názorů druhých, kooperaci při řešení společných úkolů, dovednosti komunikace s porozuměním, disponovanost ke kamarádství, přátelství a partnerství. Třetí rovinou vztahů je **rovina společenská**, v širším (občanském) slova smyslu, zahrnující například reflexi důsledků chování a jednání člověka pro život sociálních skupin a celé společnosti.

Schéma sociálního prostředí:

- makroprostředí,
- mezoprostředí (regionální a lokální),
- mikroprostředí.

Současné globální prostředí také charakterizuje:

- *Uniformita výrobků a spotřeby.*
- *Uniformita životního stylu a kultury.*
- *Vzrůstající vliv multimediálních komunikačních prostředků.*
- *„Únik mozků“ ze zemí ekonomicky slabých do zemí vyspělejších.*
- *Vysoké nároky na výkon, které způsobují psychický tlak, stresy a civilizační choroby.*
- *Rostoucí diference ve společnosti - „rozevírání nůžek“ mezi bohatými a chudými.*
- *Populační nerovnováha.*
- *Vzrůstající rizika ekologických havárií.*
- *Oslabování významu rodiny pro život jedince.*
- *Rozvoj terorismu a organizovaného zločinu.*
- *Preferování ekonomických zájmů před sociálními apod.*¹²

Rodina jako sociální instituce

Je nezastupitelná při **předávání hodnot** z generace na generaci, funguje jako **nejvýznamnější socializační činitel**. Stojí na počátku rozvoje osobnosti a má možnost ho v rozhodujících fázích ovlivňovat. Česká rodina prošla v posledních desetiletích zajímavým vývojem. **Definování, vymezení rodiny jako malé primární sociální skupiny je velmi obtížné**. Tradiční kritéria přestávají platit. Například institucionální spojení zákonným manželským svazkem není nutnou podmínkou rodinného života.

Další charakteristické znaky současné rodiny:

- Demokratizace uvnitř rodiny způsobila, že muž ztratil dřívější výsadní postavení v rodině. Žena získala některá práva, ale i povinnosti, které dříve náležely jen muži.
- Děti se stále aktivněji podílejí na organizaci rodinného života a vztah mezi rodiči a dětmi je více partnerský.
- Rodina se často dostává do jisté izolovanosti (sílící tendence odděleného života jednotlivých generací, pokles významu sousedských vztahů, snaha uniknout záplavě podnětů dnešního přetechnizovaného a medializovaného života do pomyslného klidu rodiny).

- Rodina se také zmenšuje (zvyšuje se počet osob žijících v jednočlenných domácnostech, počet osamělých žen s dětmi, ...).
- Přibývá dětí, které se rodí mimo legitimní manželství – v současné době je takových dětí přibližně polovina.
- Dezintegrace (ubývá chvíl, kdy se celá rodina schází pohromadě za účelem sdělit si navzájem své zážitky, radosti i starosti a hledat cesty vzájemné pomoci a spolupráce, atomizace života v rodině).

- Výrazné zatížení rodičů pracovními aktivitami (málo času na relaxaci a na chvíle prožité společně s dětmi, kompenzováno přísunem materiálních prostředků, velkým kapesným apod.).
- Model současné rodiny bývá stále častěji dvoukariérový (růst vzdělanosti, kvalifikovanosti, a tedy i zaměstnanosti žen).
- ČR patří k zemím s nejvyšším výskytem rozvodů. Rozpadá se prakticky každé druhé manželství, a to nejsou zahrnuty rozchody nesezdaných párů.
- Sílicí diferencovanost rodin podle socioekonomické úrovně (mnoho domácností se pohybuje v nižších příjmových pásmech).

Vrstevnické skupiny

Vrstevnické skupiny představují **přirozenou formu života dětí a mládeže**. Jsou to skupiny, které charakterizuje věková, ale také názorová blízkost, z níž vyplývá souhlasné jednání. Jsou to typické primární, **zpravidla neformální skupiny**. Kořeny vzniku těchto skupin lze spatřovat již v tzv. „**herních skupinách**“ (malé děti si hrají spíše vedle sebe, nikoli spolu). Skutečné vrstevnické skupiny se objevují a začínají fungovat většinou **až v průběhu školní docházky**. V období mezi osmým až desátým rokem věku začíná potřeba sdružování narůstat, objevují se počátky spolupráce. Dětské party mají již poměrně pevnou vnitřní vazbu, vlastní systém hodnot a norem a jistý systém sociální kontroly se specifickými sankcemi. Jejich členové prožívají silný pocit solidarity a příslušnosti ke skupině.

V mládí se význam vrstevnických skupin zvětšuje. Opakované výzkumy (1989 – 2003), v nichž středoškoláci vypovídali o svých životních problémech a těžkostech, zřetelně ukázaly, že důležitost těchto skupin v průběhu daných let vzrůstala. Zatímco v roce 1989 uvádělo jen 16% středoškoláků, že v případě potřeby hledají řešení různých životních těžkostí a problémů oporu u svých vrstevníků, v roce 1991 už to bylo přes 27% a v roce 1996 dokonce již téměř 40% (téměř dvojnásobek ve srovnání s tím, jak často hledají posilu u rodičů).

Vrstevnické skupiny můžeme rozlišovat podle struktury, například z hlediska pohlaví nebo sociální, náboženské, ale třeba i politické příslušnosti. Důležitými znaky jsou **cíle a normy**, kterými se členové skupiny řídí, a hodnoty, které vyznávají. Z tohoto hlediska se cíle daných seskupení pohybují na škále od jednoznačně **pozitivních** až po **asociální**, nebo dokonce přímo **antisociální** (party, bandy, gangy). Za vrstevnické skupiny většinou pokládáme ty, které vznikají spontánně, přirozeně a mají neformální charakter (sledují zábavné a rekreační cíle).

Dětská a mládežnická hnutí

Mají znaky vrstevnických skupin, jsou podobně **neformální** a vytvářejí se pouze na základě **společných názorů**. Některá hnutí vystupují opozičně, jiná podporují stávající společenský systém (ideologii). Již do historie patří dnes hnutí „**hippies**“, které reagovalo v 60. letech minulého století na negativa civilizace (v USA bojovalo například proti válce ve Vietnamu) a hlásalo **příklon k přírodě**. Dnes jsou populární hnutí ekologická (**Greenpeace**, u nás také **Duha**), která výrazně soustřeďují na ochranu životního prostředí.

Určité zastoupení má u nás také hnutí **skinheads**. Subkultura skinů známých u nás především v souvislosti s romskou problematikou se vymezuje více politicky než je tomu u řady jiných seskupení. Zastává ultrapravicové postoje a za ideál považuje pevný stát, tj. diktaturu hraničící a fašismem. Hnutí **punk**, které upoutává spíše provokativními prvky svého vnějšího projevu a podobně jako **anarchisté** vyjadřuje svůj odpor vůči všemu autoritativnímu, proti starší generaci, vládě, policii. Otevřeně se hlásí k legalizaci drog. Života vrstevnických skupin se někdy týkají i vlivy **náboženství a sekt**. Také v tomto případě platí, že tyto vlivy mohou působit na rozvoj osobnosti mladého člověka v pozitivním i negativní smyslu.

Dětské a mládežnické organizace

Na rozdíl od hnutí vyžadují tyto organizace členství většinou **formálně potvrzené** členským průkazem, placením příspěvků, víceméně povinnou účastí na akcích apod. V této oblasti u nás po roce 1989 nastala zásadní změna. Postupně přibýlo značné množství zaregistrovaných organizací. K organizacím s největší tradicí u nás patří **skauting** (vznikl v roce 1907 v Anglii). Největší zásluhu na jeho šíření měl spisovatel J. Foglar, z pedagogů F. Čáda. Česká organizace (pod názvem Junák) byla oficiálně ustavena v roce 1914. Staví na prvcích života zálesáků a současně na křesťanství a hlásá myšlenky souladu života člověka s přírodou. Zdůrazňuje sebevýchovu, respektuje záliby dětí a mládeže, vychází z věkových zvláštností a sleduje tělesný a duševní rozvoj.

Poměrně značnou tradici má u nás **Liga lesní moudrosti (Woodcraft)**. Vznikla v roce 1902 a za jejího zakladatele je pokládán spisovatel a cestovatel Seton. Liga zdůrazňovala apolitičnost, náboženskou toleranci, za podstatný nepokládala stupeň organizovanosti a stejně tak nekladla důraz na symboliku (žádné uniformy). V roce 1950 vznikly komunistickým režimem podporované organizace **PO ČSM a ČSM**, všechny ostatní zanikly. Po roce 1990 opět většina dřívějších hnutí svou činnost obnovila (včetně PO a Svazu mladých). V roce 1992 vzniká na protest proti výsadnímu postavení v minulosti protěžovaných organizací jakési opoziční Seskupení dětských a mládežnických organizací (jsou v něm Junák, YMCA, IWCA, Česká tábornická unie a Liga lesní moudrosti).

- Výchovní pracovník by měl mít o těchto skupinách přehled, vědět o jejich působení a znát povahu jejich aktivit.
- Pokud jde o skupiny asociálního charakteru, mělo by být cílem výchovného působení eliminovat jejich negativní vlivy nebo se alespoň snažit izolovat jejich působení, aby nemohly ovlivňovat jednání dalších dětí a mládeže.

Lokální a regionální prostředí

Tato prostředí jsou determinována nejen přírodními a kulturně-společenskými faktory, ale také historicky. Lze je charakterizovat různými znaky:

- **Znaky demografické** – velikost (daná především počtem obyvatel) a s ní související hustota zalidnění a rozmístění obyvatel, jejich struktura, především etnická, ale i sociální, např. míra nezaměstnanosti.
- **Komunikační síť** – propojenost daného prostředí hromadnými prostředky, telefonní a počítačovou sítí, dosahem hromadných sdělovacích prostředků apod.

- **Ekonomickými znaky** – výrobní a obchodní jednotky, které se v lokalitě vyskytují, jejich celkový charakter (zemědělský, průmyslový, lázeňsko-rekreační apod.), možnosti pracovního uplatnění, výše průměrné mzdy.
- **Věcně-prostorová stránka** – charakter zástavby, bytové poměry, výstavba obchodních center, průmyslových zón, množství zeleně, parky, sady, dětská hřiště, sportoviště, prostory pro trávení volného času.

- **Společensko-kulturní charakter** – kulturní a vzdělávací instituce, úroveň kulturního života, náboženské a další společenské a politické organizace, cestovní a turistický ruch. U vzdělávacích institucí jejich struktura, zaměření a dostupnost atd.
- **Osobnostně-vztahová stránka** – rozdělení obyvatelstva do sociálních skupin (např. věkových, profesních, zájmových, etnických) i společenských vrstev (vymezených společenským postavením v daném místě, majetkovými poměry, vzděláním, podílem na řízení dané lokality či regionu).

Lokální prostředí

Lokální prostředí lze definovat jako životní prostředí lidí na ohraničeném teritoriu, uznávajících společné tradice, symboly a hodnoty, využívajících stejných institucí a služeb, žijících v jistém pocitu sounáležitosti vnitřní bezpečnosti a připravených ke společným činnostem. Základními typy lokálního prostředí jsou prostředí městské a venkovské.

Srovnáme-li současné město a venkov, musíme konstatovat, že v posledních desetiletích se obě prostředí postupně sblížovala. **Život na venkově se radikálně změnil.** Hluboce do něj zasáhly hromadné sdělovací prostředky, znásobilo se množství kulturních a jiných podnětů a v nejrůznějších směrech je ovlivnil vědeckotechnický vývoj. Výrazně se změnila mobilita venkovského obyvatelstva. Díky rozšíření hromadné dopravy a motorizace rodin se podstatně obohatily možnosti sociálních kontaktů. Mění se i celkový rytmus života na venkově. V současnosti značná část obyvatel venkova dojíždí za zaměstnáním do měst, takže svým profesionálním zaměřením již nemá s venkovem nic společného. **To vše změnilo situaci a přiblížilo vesnické prostředí městskému.**

*Jistí rozdíly však stále přetrvávají. Přes veškeré rozšíření obchodní sítě jsou **nákupní možnosti** na venkově podstatně menší než ve městech. Rozdíly jsou také v **oblasti služeb**. Odlišný je v mnoha případech i způsob bydlení a celkový styl života. V jistém smyslu pokračují tendence **vylidňování venkova**. Některé obce ožívají jen o víkendech při příjezdu chatařů a chalupářů. Vedle tradičního městského prostředí jsou specifickým typem **sídlištní lokality**. Novým jevem je také výstavba lokalit venkovského charakteru v blízkosti velkých měst (**periferní městečka, satelity**).*

Regionální prostředí představuje komplex různých seskupení obcí městského i venkovského typu, jehož integrujícím jádrem bývá příslušná metropole. Každý region má vedle svých specifických životních podmínek svou typickou kulturu (památky, tradice, zvyky, vzdělávací a kulturní instituce) a analogicky k lokálnímu prostředí i své společenské poměry a uspořádání.

Vliv lokálního prostředí na výchovu

Některé rozdíly mezi základními typy lokálního prostředí, které poznamenávají i utváření osobnosti dítěte a odrážejí se v jejím charakteru. Rozdíly lze spatřovat v následujících dimenzích:

- Sociální přizpůsobivost – městské děti a mládež bývají adaptabilnější, racionálnější, samostatnější, odbojnější, méně sebekritické a disciplinované.
- Kontakty mezi lidmi – ve městech existuje více kontaktů, ale méně osobních styků.
- Míra radikalismu a konzervativismu – obyvatelé venkova bývají konzervativnější, i když s rostoucí celkovou informovaností rozdíly pomalu mizí.
- Životní aspirace – náročnost na povolání – vzdělání bývá u městských dětí a mládeže vyšší, i když i zde se rozdíly postupně vyrovnávají.

Významnou determinantou rozvoje osobnosti dětí a mládeže je **úroveň společenského a kulturního života**. Důležitá je také nabídka tělovýchovných a sportovních aktivit.

Výchovní pracovníci by měli vždy mít přehled nejen o rodinném, ale i lokálním prostředí, tj. o jeho subkulturních, materiálních i sociálně-psychologických podmínkách. Jen tak mohou dobře diagnostikovat a na základě toho pak zvážit jak nejvhodněji pedagogicky vstupovat do konkrétních situací, snažit se o prevenci negativních vlivů, řešit problémy a zmírňovat jejich důsledky, případně navrhnout kompenzace jinými aktivitami.

Děkuji vám za pozornost!